

بازشناسی شخصیت و گونه‌شناسی روایات «عبدالله بن سنان» در کتب اربعه

محمد رضا پیرچراغ^۱

چکیده: عبدالله بن سنان از اصحاب و راویان امام باقر، امام صادق و امام کاظم علیهم‌السلام به شمار می‌آید که از رهگذر حضورش در اسانید هزاران روایات در کتب اربعه و بقیه تراش حدیثی شیعه، نقشی ممتاز، برجسته و حائز اهمیتی در انتقال معارف اسلامی و میراث روایی شیعه دارد. تحقیق حاضر بر آن است تا وثاقت و شرح حال وی، اساتید و شاگردان وی را بررسی کند تا از اعتبار آنان آگاه شود و سپس به بررسی و گونه‌شناسی روایات وی پردازد تا از موضوعات و عناوین روایات آشنا گردد. پس از تحقیق در ساختار توصیفی - تحلیلی مشخص گردید؛ اولاً وی از راویان کثیرالروایه و مؤثر در فقه و حدیث امامیه است که تعداد ۸۶۲ روایت از او در کتب اربعه نقل شده است. ثانیاً منش رفتاری عبدالله بن سنان، مصاحبت و هم‌نشینی وی با ائمه طاهرين علیهم‌السلام، در شمار اصحاب سر امام صادق علیه‌السلام قرار گرفتن، شاگردی نزد اصحاب برجسته اهل بیت، اهتمام راویان پرآوازه و جلیل القدر در نقل روایت از او و نقل روایات بسیار با موضوعات گوناگون در جوامع حدیثی شیعه سبب می‌شود تا در خصوص جلالت، وثاقت و فقاہت عبدالله بن سنان در کتب رجالی اختلافی پیش نیاید و بر این موضوع اجماع حاصل شود؛ ثالثاً از حیث میزان فراوانی نقل روایات عبدالله بن سنان در کتب اربعه مشخص می‌شود که روایات وی در این جوامع روایی، به ترتیب به موضوعات فقه، اخلاق، اعتقادات و تاریخ اختصاص یافته است. ذیل هر موضوع، باب‌های مختلف آن بررسی و احادیث مذکور در آن باب تفکیک شدند.

کلیدواژه‌ها: گونه‌شناسی، حدیث، عبدالله بن سنان، کتب اربعه، اصحاب اجماع، اصحاب ائمه.

* دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۲۰؛ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۴.

۱. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین - ایران. m.pircheragh@isr.ikiu.ac.ir

بیان مسأله

در معارف اسلامی، سیره و سنت اهل بیت علیهم‌السلام همراه با قرآن، از منابع نخستین برای شناخت و آشنایی با دین است. راه نیل به سنت، روایاتی است که اصحاب و راویان آن را نقل کرده‌اند. برای این مهم در طول تاریخ جوامع حدیثی تدوین شده و روایات در ابواب گوناگون سامان یافته است. با توجه به جایگاه و اهمیت سند حدیث و راویان ناقل، ممکن است حضور روایت‌کننده‌ای موجب قوت حدیث و وجود راوی ای موجب ضعف سلسله سند گردد. این مهم ارزش و اعتبار شاخه‌ای از علم حدیث به نام رجال و درایه را نشان می‌دهد. از جمله این راویان و اصحاب، عبدالله بن سنان است؛ فقیهی نام‌آشنا که در زمینه‌های گوناگون تبحر داشته و از محضر سه امام همام علیهم‌السلام کسب فیض کرده است. در میان اندیشمندان اهل سنت نیز به عنوان راوی مورد اعتماد معرفی شده و در کتاب‌های حدیثی خویش از وی روایت نقل کرده‌اند. به منظور بازشناسی شخصیت علمی-حدیثی این محدث جلیل‌القدر و در پی پاسخ به سؤال از انواع گونه‌های روایی وی در کتب اربعه، از نظر فراوانی بر اساس موضوعات روایات در جوامع حدیثی، نخست به اختصار تاریخ زندگانی و وثاقت وی از منظر علمای رجال بیان شده و در ادامه اساتید و شاگردان او معرفی می‌شود. هم‌چنین برای آشنایی با نوع روایات نقل شده او در کتب اربعه، آنان را گونه‌شناسی کرده و با تنظیم جدول‌هایی، به تفکیک آنها پرداخته می‌شود. این مقاله از نظر تحقیق و گردآوری به روش کتابخانه‌ای و از نظر ساختاری و محتوایی با روش توصیفی و تحلیلی با تکیه بر تحلیل آماری روایات وی سامان یافته است.

پیشینه

با تتبع در منابع و مقالات، مشخص گردید که پژوهش‌های مستقلی در مورد برادر عبدالله بن سنان، یعنی محمد بن سنان انجام شده است، از جمله: مقاله محمد بن سنان از وری دیدگاه‌ها (محمد علی مهدوی‌راد؛ امیر عطاءالله جباری)، نصیریّه و انتقال میراث حدیثی غالیان کوفه به شام؛ بررسی موردی آثار منسوب به محمد بن سنان (حمید باقری) و بررسی توصیف رجالی محمد بن سنان (علی خادم پیر).

در عین حال با تتبع صورت گرفته مشخص شد، اساساً تحقیق و پژوهشی مستقل در زمینه «عبدالله بن سنان» صورت نگرفته؛ لذا پرداختن به گونه‌شناسی احادیث وی در کتب اربعه و و نیز بررسی دقیق مشایخ و راویان او در آن کتب که مسأله اصلی پژوهش حاضر است، مهمترین وجهه نوآوری مقاله است.

۱. عبدالله بن سنان از منظر کتب رجال و فهارس امامیه

عبدالله بن سنان بن طریف مولی بنی هاشم، ثقه (طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۲۹۱؛ مجلسی، ۱۴۲۰ق، ص ۱۰۷؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۸۶ش، ص ۷۲) از اهل سرّ امام صادق علیه السلام^۱ (مامقانی، بی تا، ج ۲، القسم الاول، ص ۱۸۶) از اصحاب جلیل القدر که طعنی در مورد او ذکر نشده (حلی، ۱۴۰۲ق، ص ۸۴) محدث امامی، از فقهاء اعلام و پیشوایانی است که حلال، حرام، فتوا و احکام از آنان گرفته شده (شبستری، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۸۳)، صاحب کتب الصلاة (که به عمل شب و روز معروف است)، کتاب الصلاة الکبیر و کتاب‌های دیگری در باب حلال و حرام (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۲۱۴)؛ نام او در ۱۱۹۳ روایت ذکر شده (شبستری، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۳۶۸) و خزانه دار منصور دوانقی، مهدی، هادی و رشید عباسی (طوسی، ۱۳۷۲ش، ص ۲۶۴) بوده است. به سبب تصریح نجاشی و روایت برقی وی از اصحاب امام کاظم، امام رضا و امام جواد علیهم السلام بوده، و براساس نقل روایت بزنطی از او، حاصل می‌شود که تا زمان رشید عباسی در سال ۲۲۱ق زیسته است. (بسام، ۱۴۲۶ق، ج ۱، ص ۶۱۸)

در منابع اهل سنت نیز دارای احادیث گوناگون است. (ابن سعد، بی تا، ج ۶، ص ۱۷۸) یحیی بن معین وی را توثیق کرده است. (همان؛ ابن ابی حاتم، ۱۲۷۱ق، ج ۵، ص ۶۸). هم چنین در کتب حدیثی (ابن حنبل، بی تا، ج ۴، ص ۳۱۱؛ ج ۴، ص ۳۳۹، نیسابوری، بی تا، ج ۳، ص ۶۲۰، خراسانی مکی، بی تا، ج ۱، ص ۱۰۸) به عنوان راوی حدیث حضور دارد. در منابع اهل سنت سال فوت او ۲۰۰ق نوشته شده است (باشاالبغدادی، ۱۹۵۱ق، ج ۱، ص ۴۳۹).

اساتید وی، پدر و برادرش، معروف بن خربوذ، ابن ابی یعفور، ابو حمزه ثمالی، ولید بن

۱. برای نمونه بنگرید: روایت نشان دادن حوض به عبدالله بن سنان توسط امام صادق علیه السلام (صفار، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۴۰۴).

صبیح بوده که از آنان نقل روایت کرده است. (اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۴۸۸) هم چنین محمد بن ابی حمزه، عبدالله بن حماد، درست بن ابی منصور، ابن ابی عمیر، سعدان بن مسلم، حسن بن بنت الیاس، عبدالله بن القاسم، یونس بن عبدالرحمان، عبدالله بن المغیره، ابن محبوب، اسحاق بن عمار، حسن بن راشد، حسن بن علی بن فضال، فضالة بن ایوب، احمد بن ابی نصر بزنطی، عبد الرحمن بن ابی نجران، اسحاق بن جریر، واصل بن سلیمان، حماد بن عیسی، علی بن یقطین، سیف بن عمیره، علاء بن رزین از عبدالله بن سنان به عنوان شیخ حدیث، روایت نقل کرده اند. (خویی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۰، ص ۲۰۳، ۶۹۰۵)

عبدالله بن سنان از اهل بیت علیهم السلام بهره فراوان برده و اکثر روایات را به صورت مستقیم از لسان ایشان شنیده است. پس از بررسی تک تک روایات وی در کتب اربعه مشخص شد که در کتاب‌های «کافی» از امام صادق علیه السلام (۴۱۴ مورد)، «من لایحضره الفقیه» از امام صادق علیه السلام (بیش از ۱۳۰ مورد)، «تهذیب الاحکام» نیز از امام صادق (۳۲۷ مورد) و از امام کاظم علیه السلام (یک مرتبه) و در «الاستبصار» از امام صادق (۱۲۵ مرتبه) و از امام کاظم علیه السلام (یک مرتبه) بدون واسطه نقل روایت کرده است. بنابراین میزان فراوانی نقل‌های بدون واسطه وی از معصومین علیهم السلام، حاکی از جایگاه ویژه او نزد خاندان وحی بوده که خود از قرائن اعتماد بر راوی می‌باشد.

شاگردان و اساتید عبدالله بن سنان در جدول ذیل ذکر شده و تعداد روایات از آنان نیز به تفکیک کتب اربعه بیان شده تا موجب شناسایی بیشتر و بهتر اساتید و شاگردان گردد. نتایج حاکی از آن است که اجلاء شیعه هم چون اصحاب اجماع چه مقدار حدیث از وی نقل کرده‌اند که دال بر قوت علمی ایشان و گواهی بر وثاقت او است.

جدول شماره ۱ (فراوانی نقل از مشایخ / به شاگردان)

شاگردان				
کافی	الفقیه	استبصار	تهذیب	
۱۰۳	۲۹	۲۲	۶۰	حسن بن محبوب
۳۷	۴	۸	۱۵	ابن ابی عمیر

۲	۱	-	۱	حماد بن عیسی
۱۶	-	۳	۳۵	الوشاء
۵۶	۱۷	۸	۳۱	نضر بن سويد
۳۵	۱۴	۴	۴۴	یونس بن عبدالرحمان
۲۱	۱۱	۳	۱۰	صفوان بن یحیی
۱۸	۸	-	۱۱	فضالة بن ایوب
۲۰	۶	۸	۲۸	عبدالله بن المغيرة
۶	۳	۳	۵	احمد بن محمد بن ابی نصر
۱	۱	-	۱	محمد بن مهران کرخی
۱	-	-	۴	حسن بن علی بن فضال
۳	۲	۱	۶	زیاد بن مروان القندی
۱۶	۱۱	-	۱۵	محمد بن زیاد
اساتید				
۱	۱	۲	۷	ابو حمزه ثمالی
-	-	-	۴	معروف بن خربوذ
۱	۱	۱	۱	اسماعیل بن جابر
۵	۱	۱	-	عمر بن یزید
۲	-	۱	-	ابن ابی یعفور
۱	۱	-	-	عمرو بن ابی نصر
۲	۱	-	-	ابو بصیر

۲. اساتید و شاگردان عبدالله بن سنان در کتب اربعه

پس از بازشناخت شخصیت عبدالله بن سنان، به جهت گونه‌شناسی روایات وی، مختصراً بررسی اساتید و شاگردان در دو بخش مجزا اشاره می‌گردد:

۱-۲. اساتید

در کتب رجال، افرادی به عنوان استاد و شیخ برای عبدالله بن سنان معرفی شده که ذیلاً بدان اشاره می‌شود:

۱-۱-۲. معروف بن خربوذ

استاد نخست وی، معروف بن خربوذ مکی از اصحاب امام سجاد، امام باقر و امام صادق علیهم‌السلام است (نمازی شاهرودی، ۱۴۲۲ق، ص ۳۲۷). وی از اصحاب اجماع (کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۵۰۷) و ثقه (مجلسی، ۱۴۲۰ق، ص ۱۸) است. او در میان اصحاب، سلوک معنوی و زهد ویژه‌ای داشته و نقل سجده‌های طولانی وی در گزارش فضل بن شاذان دال بر آن است. (کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۴۷۲). تاریخ وفات وی نقل نشده، اما از نقل کُشی مبنی بر بند کشیدن عبدالله بن حسن بن حسن در سال ۱۴۴ق، مشخص می‌گردد تا آن تاریخ می‌زیست. (عزیزی، ۱۴۳۰ق، ج ۲، ص ۳۹۵). احادیث وی در کتب روایی شیعه، در نهایت اتقان است و در زمره صحاح شمرده می‌شود. (عباسی زنجانی، ۱۴۳۹ق، ج ۱، ص ۴۴۶). وی در منابع حدیث اهل سنت نیز به عنوانی راوی حضور دارد و در صحاح (بخاری، ۱۴۰۱ق، ج ۱، ص ۴۱، نیشابوری، بی‌تا، ج ۴، ص ۶۸، قزوینی، بی‌تا، ج ۲، ص ۹۸۳ و سجستانی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۴۲۰) از او حدیث نقل کرده‌اند که در برخی اقوال، وی از جمله ثقات و راوی مورد وثوق شمرده شده است. (تمیمی بستی، ۱۳۹۵ق، ج ۵، ص ۴۳۹)

۲-۱-۲. سنان بن طریف

سنان ابو عبدالله یا سنان بن طریف پدر عبدالله بن سنان و راوی ثقه (مظاهری، ۱۴۲۸ق، ص ۱۹۰) است. علامه حلی وی را در قسم اول ذکر کرده (حلی، ۱۴۰۲ق، ص ۸۴) که حاکی از

۱. نقل روایت وی از بشیر بن تیم صحابی، مؤیدی بر درک زمان امام سجاد علیه‌السلام می‌باشد. (خوئی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۹، ص ۲۵).

اعتماد بر وی و وثاقت او نزد علامه است. علامه مجلسی وی را از افراد حسن می‌داند. (مجلسی، ۱۴۲۰ق، ص ۹۰). در حدیث امام صادق علیه السلام فضیلتی برای ایشان ذکر شده است. عبدالله بن سنان گوید: روزی به امام صادق علیه السلام وارد شدم، ایشان فرمود: «ای عبدالله! ملازم پدرت باش؛ زیرا هر چه بر سن او اضافه شود بر خیرشان افزوده خواهد شد.» (کشی، ۱۴۰۲ق، ج ۲، ص ۷۱۰)

۲-۱-۳. محمد بن سنان

محمد بن سنان، برادر عبدالله بن سنان و از اخصّ خواصّ امام رضا و امام جواد علیه السلام است. (کلباسی، ۱۴۲۲ق، ج ۳، ص ۶۰۱). کثیرالروایه بودن، مقبولیت، سدید و سلیم بودن روایات وی و نیز نقل بسیاری از اصحاب نظیر حسین بن سعید، حسن بن محمود، محمد بن حسین بن ابی الخطاب، محمد بن محمد بن عیسی و بسیاری از اعظام که بی‌شمار از او نقل روایت کرده‌اند، سبب اعتماد به وی از منظر علمای رجال است. (وحید بهبهانی، بی‌تا، ص ۳۱۰). شیخ مفید در باب نصّ بر امامت امام رضا علیه السلام، افراد روایت‌کننده این نصوص را که محمد بن سنان نیز از آنان است، چنین توصیف می‌کند: «از اصحاب خاص امام کاظم علیه السلام، مورد اعتماد و از اهل ورع و علم و از فقاہت است» (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۴۸)

۲-۱-۴. ابن ابی یعفور

عبدالله بن ابی یعفور عبّدی، نام ایشان واقد، کنیه او ابامحمد، ثقة، جلیل در میان اصحاب، قاری قرآن که در مسجد کوفه قرائت داشت و در زمان امام صادق علیه السلام درگذشت. (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۲۱۳) امام کاظم علیه السلام در حق او فرمود: «عبدالله بن ابی یعفور از حواریون امام باقر و امام صادق علیه السلام است.» (حلی، ۱۳۸۱ش، ص ۲۶۶). هم‌چنین امام صادق علیه السلام درخصوص شأن ابن ابی یعفور فرمودند: «کسی را که سفارش مرا بپذیرد و دستورم را اجرا

۱. برخی از اقوال مشهور از برخی اصحاب مبنی بر تضعیف محمد بن سنان وجود دارد که منجر به ترک روایت از او گردیده، اما با تتبع احوال و اطلاع بر حسن حال وی، مشخص می‌گردد که او ثقة و معتمد بوده و در صورت نبود قدحی در طریق سند، صحیح الروایات است. (حسینی صدر، ۱۴۳۰ق، ج ۱، ص ۱۳۴).

کند، جز عبدالله بن ابی یعفور نمی‌شناسم» (کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۵۱۴). امام کاظم علیه السلام در روایت دیگری فرمودند: «در روز قیامت منادی ندا می‌دهد: حواریون محمد بن علی و جعفر بن محمد علیه السلام کجایند؟ در این هنگام زرارۀ بن اعین، برید معاویه، محمد بن مسلم و عبدالله بن ابی یعفور به پا می‌خیزند.» (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۶۱) در روایت دیگری نیز امام صادق علیه السلام در خصوص ایشان فرمودند: «احادیث ما را درست نقل می‌کرد» (حلی، ۱۴۰۲ق، ص ۱۰۷).

۲-۱-۵. ابو حمزه ثمالی

ثابت بن دینار، کنیه اش ابو حمزه ثمالی، ثقة (حلی، ۱۴۰۲ق، ص ۲۹؛ مجلسی، ۱۴۲۰ق، ص ۴۱)، عظیم الشان (حسینی حلی، ۱۴۲۸ق، ص ۴۲۹)، صاحب کتاب‌های النوادر، زهد، تفسیر قرآن (طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۱۰۵) واز بهترین، موثق‌ترین و معتمدترین اصحاب ما در روایت و حدیث است. (تفرشی، ۱۳۷۷ش، ج ۶، ص ۳۱۱). او در سال ۱۵۰ق درگذشت. در مسجد کوفه می‌نشست و اطراف او جماعتی از فقیهان شیعه، از او فقه شنیده و علم می‌آموختند. (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۴ق ج ۲، ص ۸۱) امام صادق علیه السلام درباره وی فرمود: «ابو حمزه هم‌تراز سلمان فارسی در زمان خود بوده است» (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۱۱۵). در روایتی مشابه امام رضا علیه السلام فرمود: «ابو حمزه در زمان خود همانند لقمان در زمان خویش بود؛ زیرا او در خدمت چهار تن از ما بوده است: امام سجاد، امام باقر، امام صادق و برهه‌ای از دوره امام کاظم علیه السلام» (کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۴۵۸). نوح، منصور و حمزه فرزندان اویند که همراه با زید بن علی به شهادت رسیدند. (حلی، ۱۴۰۲ق، ص ۲۹). اهل سنت نیز از او روایت نقل کرده‌اند. رجالیون اهل سنت نظیر احمد بن حنبل، یحیی بن معین، ابوزرعه، نسائی با عباراتی مختلف وی را تضعیف کرده‌اند. (مزی، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص ۳۵۹) اما قدر متیقن اینکه کسی وی را به دروغ‌گویی و جعل حدیث متهم نکرده است (عزیزی، ۱۴۳۰ق، ج ۱، ص ۱۳۶) و سبب تضعیف ایشان، ایمان به رجعت و نقل حدیثی علیه عثمان بوده است. (ابن حجر، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۷)

۲-۱-۶. ولید بن صبیح

ولید بن صبیح، ابو العباس، کوفی و ثقة بود (مجلسی، ۱۴۲۰ق، ص ۱۹۰؛ حر عاملی، ۱۴۲۷ق،

ص (۲۵). امام صادق علیه السلام پس از ذکر عباس بن ولید بن صبیح توسط ابوبصیر، فرمودند: «خدا ولید بن صبیح را رحمت کند» (کشی، ۱۴۰۴ ق، ج ۲، ص ۶۱۰)

۲-۲. شاگردان

در منابع رجالی، افرادی به عنوان شاگرد برای عبدالله بن سنان معرفی شده‌اند. به سبب آن‌که برخی از شاگردان وی، در زمره اصحاب اجماع قرار دارد، در دو بخش شاگردان از اصحاب اجماع و شاگردان از غیر اصحاب اجماع بدان پرداخته می‌شود.

۱-۲-۲. شاگردان از اصحاب اجماع

در میان شاگردان عبدالله بن سنان، راویانی در میان اصحاب اجماع قرار دارند که حاکی از جلالت قدر و عظمت وی در میان اصحاب است؛ از جمله:

۱-۱-۲-۲. محمد بن ابی عمیر

محمد بن ابی عمیر، نام او زیاد بن عیسی، کنیه وی أبو احمد اُزدی، ثقة است (طوسی، ۱۳۷۲ ش، ص ۳۶۵) امام کاظم و امام رضا علیه السلام را ملاقات کرده، جلیل‌القدر، عظیم‌المنزله در نزد ما و مخالفان است. در زمان مأمون چهار سال به زندان افتاد. به همین سبب خواهر وی کتب حدیثی وی را پنهان داشت، که به سبب بارش باران از بین رفت. (نجاشی، ۱۳۶۵ ش، ص ۳۲۶-۳۲۵). موثق‌ترین، با و رع‌ترین و عابدترین افراد نزد خاصه و عامه (طوسی، ۱۴۲۰ ق، ص ۴۰۴)، از اصحاب اجماع که مرسلاتش همانند مسانیدش محسوب می‌شود. (مجلسی، ۱۴۲۰ ق، ص ۱۴۸)، فقاہت، وثاقت و جلالت او بدون اشکال و خلاف است (سیفی مازندرانی، بی‌تا، ص ۲۵۳) و روایات در مدح و جلالت وی بسیار است. (نمازی شاهرودی، ۱۴۲۲ ق، ص ۲۷۹). وی به سال ۲۱۷ درگذشت. (مامقانی، بی‌تا، ج ۲، القسم الثانی، ص ۶۲)

۲-۱-۲-۲. یونس بن عبدالرحمان

ابومحمد یونس بن عبدالرحمان، سرشناس اصحاب ما، متقدم، دارای منزلتی بزرگ، در ایام هشام بن عبدالملک به دنیا آمد. از امام کاظم و امام رضا علیه السلام حدیث نقل کرده که امام رضا علیه السلام به علم و فتاوی او اشاره کرده‌اند. (نجاشی، ۱۳۶۵ ش، ص ۴۴۷). ثقة و از اصحاب

اجماع (مجلسی، ۱۴۲۰ق، ص ۲۰۱) و دارای مدایح جلیله که فوق توثیق است (حر عاملی، ۱۴۲۷ق، ص ۲۶۲). از علما و محدثین ثقه امامیه، از چهره‌های سرشناس در زمان خویش، فقیه جلیل‌القدر، دارای منزلت بزرگ، ممدوح و دارای فتوا است. (شبستری، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص ۲۳۶). در نقلی عبدالعزیز بن مهتدی، وکیل امام رضا علیه السلام از حضرتش پرسید: قادر به دیدار شما در همه زمان‌ها نیستم، علوم دین را از چه کسی بگیرم؟ امام فرمودند: از یونس بن عبدالرحمان بگیر. (قمی، بی تا، ج ۱، ص ۳۸). ابوهاشم جعفری گوید: کتاب یوم و لیلہ یونس بن عبدالرحمن را نزد امام عسکری علیه السلام عرضه کردم. ایشان پس از پرسش در باره مصنف کتاب فرمودند: «خداوند در برابر هر حرفی از آن نوری در قیامت به وی عطا نماید» (امین، بی تا، ج ۱۰، ص ۳۲۷). امام جواد علیه السلام پس از دیدن کتاب یوم و لیلہ سه مرتبه فرمودند: «رَحِمَ اللَّهُ يُونُسَ» (کلباسی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۲۵).

۲-۱-۳. حسن بن محبوب

حسن بن محبوب بن وهب سرّاد کوفی، ثقة (طوسی، ۱۳۷۲ش، ص ۳۵۴؛ مجلسی، ۱۴۲۰ق، ص ۵۹) جلیل‌القدر، از ارکان عصر خویش بود. (طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۱۲۳). کتب وی نظیر المشیخة، الحدود، الديات، الفرائض، النکاح، الطلاق، النوادر التفسیر و المراح می باشد (ابن شهر آشوب، ۱۳۸۶ش، ص ۳۳). از اصحاب اجماع (برقی، ۱۳۴۲ش، ص ۱۱۶)، از بزرگان و فاضلان عالمان و محدثان شیعه، فقیه جلیل‌القدر، ثقه، عارف به رجال و تفسیر قرآن است. (شبستری، ۱۴۲۱ق، ص ۸۳). در بیش از ۳۰۶۸ روایت نام وی آمده (شبستری، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص: ۱۶۰) و فرزندش هارون از اصحاب امام جواد علیه السلام و دارای وثاقت و صداقت است. (نمازی شاهرودی، ۱۴۲۲ق، ص ۷۳)

۲-۱-۴. حماد بن عیسی

أبو محمد حماد بن عیسی جُهنی از امام صادق علیه السلام ۲۰ روایت نقل کرده است. امام کاظم، امام رضا و امام جواد علیه السلام را درک کرده و در حیات امام جواد علیه السلام از دنیا رفت. کتاب النوادر، الزکاة، و الصلاة از اوست (طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۱۵۶). مورد وثوق در حدیث و صادق (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۱۴۲) و از اصحاب اجماع است. (حر عاملی، ۱۴۲۷ق، ص ۱۰۶)

۲-۲-۲. شاگردان از غیر اصحاب اجماع

۱-۲-۲-۲. محمد بن ابی حمزه

محمد بن ابی حمزه ثمالی، ثقة (حلی، ۱۴۰۲ق، ص ۱۵۲؛ مجلسی، ۱۴۲۰ق، ص ۱۴۷؛ مامقانی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۳۱) و فاضل عارف (بصری، ۱۴۲۲ق، ص ۱۴۳) که اختلافی در وثاقت او نیست. (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۴ق، ج ۶، ص ۳۸۰)

۲-۲-۲-۲. عبدالله بن حماد

عبدالله بن حماد انصاری، از شیوخ اصحاب شیعه (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۲۱۸) در قسم نخست رجال (حلی، ۱۴۰۲ق، ص ۱۱۱) و از ممدوحین است. (مجلسی، ۱۴۲۰ق، ص ۱۰۶)

۳-۲-۲-۲. درست بن ابی منصور

درست بن ابی منصور واقفی ثقة بود (شبستری، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۵۵۲). استاد علی بن الحسن طاطری و از روایان کتاب فقه وی (طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۲۷۲) بود. روایانی نظیر و شاء، یونس بن عبدالرحمان، ابن محبوب، بزندی و بسیاری از ثقات و اجلاء از او حدیث کردند که دال بر اعتماد مشایخ بر او است. (عباسی زنجانی، ۱۴۳۹ق، ج ۴، ص ۲۴۵)

۴-۲-۲-۲. سعدان بن مسلم

نامش عبدالرحمن بن مسلم عامری، ثقة (بسام، ۱۴۲۶ق، ج ۱، ص ۵۸۷) که از امام صادق و امام کاظم علیهما السلام روایت کرده است. (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۱۹۳) دارای اصل (ابن شهر آشوب، ۱۳۸۶ش، ص ۵۷) و از ثقات محدثان امامیه، کبیر القدر، دارای منزلت جلیل، عمری طولانی داشته و در سال ۱۸۳ق درگذشت. (شبستری، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۲۸۸). از روایان کامل الزیارات که جماعتی از ثقات مانند صفوان بن یحیی از او روایت نقل کرده‌اند. (خوئی، ۱۴۱۳ق، ج ۹، ص ۱۰۶)

۵-۲-۲-۲. حسن بن بنت الیاس

حسن بن علی بن زیاد و شاء بجلی کوفی، ثقة (مجلسی، ۱۴۲۰ق، ص ۵۷؛ نمازی شاهرودی، ۱۴۲۲ق، ص ۳۸۲)، از اصحاب امام رضا علیه السلام، وجه الطائفة و دارای جایگاه ویژه است. (طوسی،

بی‌تا، ص ۹۵). مصنف، محدث، مورد وثوق، دارای وجاهت در شیعه (استرآبادی، ۱۴۲۲ق، ج ۴، ص ۱۰۵)، از واقفیه بوده و سپس با معجزات امام رضا علیه السلام به مذهب شیعه بازگشت و امام هادی علیه السلام را درک کرد (نجف، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۹۵) بنابراین شکی در جلالت و وثاقت او باقی نمی‌ماند (خوئی، ۱۴۱۳ق، ج ۶، ص ۴۰).

۶-۲-۲-۲. اسحاق بن عمار

اسحاق بن عمار بن حیان، مولی بنی‌تغلب، ثقة (طوسی، ۱۳۷۲ش، ص ۳۳۱)، بزرگ اصحاب ما، به همراه برادران خود یونس، یوسف، قیس و اسماعیل از خاندانهای بزرگ در میان شیعیان (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۷۱) و دارای اصل که بر آن اعتماد شده است. (بصری، ۱۴۲۲ق، ص ۸۸)

۷-۲-۲-۲. حسن بن علی بن فضال

حسن بن علی بن فضال کوفی، ثقة (طوسی، ۱۳۷۲ش، ص ۳۵۴) جلیل‌القدر، عظیم‌المنزله، زاهد، ورع، مورد وثوق در حدیث و روایات است. (طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۱۲۴) ابتدا فطحی مذهب بود، سپس به تشیع درآمد. (حر عاملی، ۱۴۲۷ق، ص ۹۲) صاحب کتب متعدد که در سال ۲۲۴ درگذشت. (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۳۶)

۸-۲-۲-۲. فضالة بن ایوب

فضالة بن ایوب، ساکن اهواز، فقیهی از فقیهان ما (برقی، ۱۳۴۲ش، ق ۱، ص ۲۷۱) از اصحاب امام کاظم علیه السلام و استوار در دینش بود (حلی، ۱۴۰۲ق، ص ۱۳۳) که در بیش از ۴۱۷ سند حضور دارد. (خوئی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۴، ص ۲۹۳)

۹-۲-۲-۲. عبد الرحمن بن ابی نجران

نام او عمرو بن مسلم تمیمی، کوفی، ابوالفضل، ثقة که بر آن چه نقل کرده اعتماد شده است. (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۲۳۵) امام رضا و امام جواد علیه السلام را درک کرده و از ایشان روایت نقل می‌کند. (نجف، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۶۷)

۱۰-۲-۲-۲. اسحاق بن جریر

اسحاق بن جریر بن یزید بن جریر بن عبدالله بجلی، ثقة (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۷۱)

دارای اصل می‌باشد. (طوسی، بی‌تا، ص ۳۹) واقفی مذهب است و اقوی، توقف بر روایات متفرد او است. (حلی، ۱۴۰۲ق، ص ۲۰۰)

۱۱-۲-۲-۲. علی بن یقظین

علی بن یقظین بن موسی بغدادی، ثقه، جلیل‌القدر، دارای مقام و منزلتی عظیم نزد امام کاظم علیه السلام و در میان شیعیان است. (طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۲۷۱) بنابراین از ثقات محدثان امامیه، اهل علم، ورع و فقه (شبستری، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۴۲۹) از خواص ثقات امام کاظم علیه السلام و از شیعیان عالم، فقیه و با ورع از شیعیان ایشان است. (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۴۸). در ۱۸۷ سند روایت حضور دارد. (شبستری، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۴۲۸). در سال ۱۲۴ق در کوفه، به دنیا آمده و در سال ۱۸۲ق در زندان هارون درگذشت. (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۲۷۳)

امام کاظم علیه السلام بر سینه خویش دست گذاشته و در حق او فرمودند: «برای علی بن یقظین ضمانت کردم که هیچ‌گاه به آتش دوزخ نسوزد» (قهپایی، ۱۳۴۶ش، ج ۴، ص ۲۳۵). در حدیث دیگری فرمودند: هر آن‌کس که تمایل دارد شخصی از اصحاب رسول‌الله را ببیند، به این شخص بنگرد. شخصی از اصحاب پرسید: آیا از اهل بهشت است؟ امام کاظم علیه السلام فرمود: «من شهادت می‌دهم که او از اهل بهشت است» (کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۷۳۰). امام رضا علیه السلام نیز فرمود: «علی بن یقظین در حالی از دنیا رفت که امام کاظم علیه السلام از او راضی بود» (کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۷۳۰)

۱۲-۲-۲-۲. سیف بن عمیره

سیف بن عمیره ثقه (ابن شهر آشوب، ۱۳۸۶ش، ص ۵۶) دارای کتاب (طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۲۲۴) از امام صادق و امام کاظم علیه السلام روایت نقل می‌کند. (حلی، ۱۴۰۲ق، ص ۸۲) برخی سیف را تضعیف کرده‌اند، اما صحیح آن است که او ثقه (عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۵۶) و از فقیهان امامیه و محدثین مورد وثوق است. (شبستری، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۱۱۲)

۱۳-۲-۲-۲. علاء بن رزین

علاء بن رزین مورد وثوق، سرشناس (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۲۹۸) جلیل‌القدر (طوسی، ۱۴۲۰ق،

۱. هنگامی که مروان، پدر او یقظین بن موسی را طلبید، او گریخت و به شهر کوفه پناه آورد.

ص ۳۲۲؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۸۶ ش، ص ۸۴؛ حلی، ۱۳۸۱ ش، ص ۲۹۱؛ مجلسی، ۱۴۲۰ ق، ص ۱۱۷) از راویان مورد وثوق محدثان امامیه و سرشناسان زمان خویش بوده است. (شبستری، ۱۴۱۸ ق، ج ۲، ص ۳۸۲). لذا به اتفاق مورد وثوق است. (عباسی زنجانی، ۱۴۳۹ ق، ج ۷، ص ۹۳)

۳. روایت‌های منقول از عبدالله بن سنان در کتب اربعه

جامع حدیثی، به آن دسته از کتاب‌های روایی می‌گویند که همه موضوعات و ابواب حدیثی در آنها گرد آمده است. جامع حدیث، گاه به صورت مطلق شامل تمام ابواب احادیث (اعتقادی و اخلاقی و فقهی)^۱ و گاه صرفاً جامع نسبی بر ابواب فقهی است. (بنگرید: معارف، ۱۳۸۵ ش، ص ۲۰۵-۲۰۶؛ حجت، ۱۳۸۶، ص ۴-۶). کتب اربعه متقدم شیعه از این حیث جامع روایات هستند.

با بررسی کتب حدیثی مشخص گردید که از «عبدالله بن سنان» تعداد ۱۱۹۳ روایت نقل شده که ۸۶۲ مورد آن در کتب اربعه است.

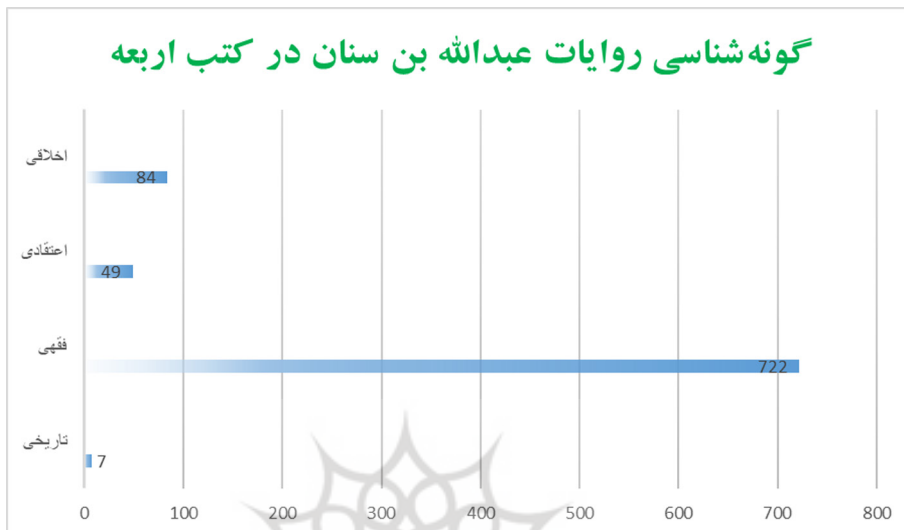
در جامع حدیثی «الکافی» (کلینی، ۱۴۰۷ ق) تعداد ۴۴۹ روایت از عبدالله بن سنان نقل شده که در آن موضوعاتی نظیر اعتقادات، تاریخ و سیره، اخلاقی و فقه به چشم می‌خورد که فراوانی احادیث فقهی بیشتر است (جدول ۲).

در جامع حدیثی «من لایحضره الفقیه» (ابن بابویه، بی تا) که جامع روایات فقهی است، ۹۷ روایت در موضوعات فقهی از عبدالله بن سنان نقل شده است، لذا روایات منقول از وی مستند فتوای فقهی صدوق بوده است.

جامع حدیثی دیگر «تهذیب الاحکام» (طوسی، ۱۳۹۰ ق) است که جامع احادیث فقهی بوده و ۲۰۵ روایت در ابواب فقه، ۴ حدیث در موضوع تاریخ از عبدالله بن سنان نقل کرده است. جامع حدیث دیگر از شیخ الطائفه «استبصار» (طوسی، ۱۳۹۰ ق) است که ۱۱۱ روایت در ابواب فقهی از او نقل می‌کند. جداول ذیل نشان‌دهنده فراوانی و تعداد روایات در موضوعات مختلف است.

۱. محدثان اهل سنت، مجموع احادیث و مطالب دینی را در هشت موضوع (عقاید، احکام، سیره، آداب، تفسیر، فتن (فتنه‌ها)، اشراف الساعه و مناقب) دسته‌بندی کرده‌اند. (ر.ک: عتر، ۱۳۹۹ ق، ص ۱۹۸-۱۹۹).

جدول شماره ۲ (جدول آماری)

جدول شماره ۳ (جدول تفصیلی)

ردیف	موضوع	روایات/کتاب	استبصار	من لایحضره الفقیه	تهذیب	کافی
۱	فقهی	الطهاره	۱۶	-	۳۱	۱۱
۲		الصلاه	۲۰	۱۱	۳۱	۳۴
۳		الزکاه	۳	۴	۸	۱۶
۴		الصیام	۸	۷	۱۰	۳۵
۵		الحج	۱۲	۲۱	۲۸	۱
۶		شهادات	۱	-	-	۴
۷		القضایا و الاحکام	۱	۷	۶	۲
۸		المکاسب	۱	-	۲	-
۹		البیوع	۴	۳	-	-
۱۰		النکاح	۳	۱۱	۱۶	۳۴
۱۱		الطلاق	۱۰	-	۸	۲۰

۱۲		العتق	۲	۳	۴	۱
۱۳		الایمان والندور والکفارات	۲	۱	۶	۴
۱۴		الصید والذبائح	۴	۱	-	۲۳
۱۵		الوصایا	۱	۴	۵	۷
۱۶		الفرائض والمواریث	۸	۸	۱۰	-
۱۷		الحدود	۷	۳	۱۳	۱۶
۱۸		الدیات	۸	۱۰	۱۰	۱۸
۱۹		تیمم	-	۲	-	-
۲۰		الخمس	-	۱	-	-
۲۱		الجهاد	-	-	۳	۳۰
۲۲		التجارات	-	-	۵	-
۲۳		الوقوف والصدقات	-	-	۳	-
۲۴		الديون والكفالات	-	-	۲	-
۲۵		الجنائز	-	-	-	۱۵
۲۶		العقیقه	-	-	-	۸
۲۷		العقیقه	-	-	-	۱۷
۲۸		الاشربه	-	-	-	۵
۲۹		المواریث	-	-	-	۱۲
۳۰	تاریخی	تاریخ	-	-	۴	۳
۳۱	اخلاقی	الروضه	-	-	-	۱۱
۳۲		باب المکارم، حسن الخلق، الصبر و...	-	-	-	۵۰
۳۳		الدواجن	-	-	-	۷
۳۴		الزی والتجمل و المروه	-	-	-	۱۶
۳۵	اعتقادی	العقل والجهل	-	-	-	۲

۳	-	-	-	العلم		۳۶
۸	-	-	-	التوحید		۳۷
۱۰	-	-	-	امامت		۳۸
۱۲	-	-	-	الدعا		۳۹
۶	-	-	-	فضل القرآن		۴۰
۸	-	-	-	العشره		۴۱
۴۴۹	۲۰۵	۹۷	۱۱۱	مجموع روایات		

بررسی جای‌گیری روایات «عبدالله بن سنان» در کتب اربعه نشان می‌دهد که روایات وی معمولاً در صدر ابواب ذکرشده و این نشان از میزان اهمیت روایات وی در نزد مؤلفین کتب اربعه است. هم‌چنین بیشتر ابواب فقهی نقل شده در باب‌های تکلیفی نظیر طهارت، صلاه، زکاه و غیره است. بر اساس تحلیل جداول مذکور، از مجموع احادیث نقل شده عبدالله بن سنان در کتب اربعه، ۷۲۲ حدیث فقهی (۸۳/۷۵ درصد)، ۸۴ حدیث اخلاقی (۹/۷۴ درصد)، ۴۹ حدیث اعتقادی (۵/۶۸ درصد) و ۷ حدیث تاریخی (۰/۸۱ درصد) به ترتیب بیشترین فراوانی از حیث کمیت را نشان می‌دهد.

نتیجہ‌گیری

عبدالله بن سنان بن طریف، از اصحاب جلیل‌القدر سه امام کاظم، امام رضا و امام جواد علیهم‌السلام است که وثاقت و جلالتش در میان شیعیان مورد اجماع است و از او به عنوان اصحاب سَرِّ امام صادق علیه‌السلام یاد می‌شود. از نظر منصب اجتماعی خزانه‌دار منصور دوانقی، مهدی، هادی و رشید عباسی بوده و لذا اهل سنت نیز وی را توثیق کرده‌اند. وی کتب گوناگون حدیثی نظیر کتاب الصلاة، کتاب الصلاة الکبیر و کتاب‌های دیگری در باب حلال و حرام دارد که کتاب الصلاة وی را جماعتی از اصحاب به سبب عظمت، وثاقت و جلالت مکرر نقل کرده‌اند.

مهمترین مشایخ و اسانید حدیث وی در اسناد کتب اربعه عبارت است از: معروف بن خربوذ، سنان بن طریف، محمد بن سنان، ابن ابی یعفور، ابی حمزه ثمالی و الولید بن صبیح.

برخی از شاگردان وی، همچون محمد بن ابی عمیر، یونس بن عبد الرحمن، حسن بن محبوب و حماد بن عیسی در زمره اصحاب اجماع قرار دارند که جلالت و مقام رفیع عبدالله بن سنان را نشان می‌دهد.

از «عبدالله بن سنان» تعداد ۱۱۹۳ روایت نقل شده است که ۸۶۲ مورد آن در کتب اربعه است؛ «الکافی» تعداد ۴۴۹ روایت، «من لایحضره الفقیه» ۹۷ روایت، «تهذیب الاحکام» ۲۰۹ روایت و «استبصار» ۱۱۱ روایت.

در کتاب‌های «کافی» از امام صادق (ع) (۴۱۴ مورد)، «من لایحضره الفقیه» از امام صادق (ع) (بیش از ۱۳۰ مورد)، «تهذیب الاحکام» از امام صادق (ع) (۳۲۷ مورد) و از امام کاظم (ع) (یک مرتبه) و در «الاستبصار» از امام صادق (ع) (۱۲۵ مرتبه) و از امام کاظم (ع) (یک مرتبه) بدون واسطه نقل روایت می‌کند که این میزان نقل‌های بدون واسطه وی از معصومین (ع) حاکمی از جایگاه ویژه او نزد اهل بیت (ع) و از قرائن اعتماد بر این راوی است.

جای‌گیری روایات «عبدالله بن سنان» در کتب اربعه نشان می‌دهد که روایات وی معمولاً در صدر ابواب ذکر شده و این نشان از میزان اهمیت روایات وی در نزد مؤلفین کتب اربعه است.

از مجموع احادیث نقل شده عبدالله بن سنان در کتب اربعه، ۷۲۲ حدیث فقهی (۸۳/۷۵ درصد)، ۸۴ حدیث اخلاقی (۹/۷۴ درصد)، ۴۹ حدیث اعتقادی (۵/۶۸ درصد) و ۷ حدیث تاریخی (۰/۸۱ درصد) به ترتیب بیشترین فراوانی از حیث موضوعی را نشان می‌دهد. زیاده‌تر بودن روایات فقهی وی از امامان (ع) نشان‌دهنده شخصیت فقهی این راوی است.

فهرست منابع:

ابن ابی حاتم، ابی محمد عبد الرحمن، الجرح والتعديل، دار إحياء التراث العربی، ۱۲۷۱ق
ابن بابویه، محمد بن علی بن الحسین، من لایحضره الفقیه، قم، جماعة المدرسين في الحوزة العلمية، بی تا
ابن حنبل، احمد، مسند الإمام أحمد بن حنبل، بیروت، دارصادر، بی تا
ابن سعد، أبو عبد الله محمد، الطبقات الكبرى، بیروت، دارصادر، بی تا

ابن شهر آشوب، محمد بن علی، معالم العلماء في فهرست كتب الشيعة، نجف اشرف، المطبعة الحيدرية، ۱۳۸۶ ش

اردبیلی، محمد بن علی، جامع الرواة وازاحة الاشتباهات، بیروت، دار الأضواء، ۱۴۰۳ ق
 أمين، السيد محسن، أعيان الشيعة، بی‌جا، بی‌تا
 باشا البغدادي، اسماعيل بن محمد، هدية العارفين (أسماء المؤلفين وآثار المصنفين)، بیروت-لبنان، دار إحياء التراث العربي، ۱۹۵۱ م.

بحرانی، سلیمان بن عبدالله، معراج أهل الكمال الى معرفة الرجال، عبد الزهراء العويناتي، ۱۴۱۲ ق
 بخاری، محمد بن اسماعیل، صحيح البخاری، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۱ ق
 برقی، احمد بن محمد، الرجال، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ ش

بسام، مرتضی، زیدة المقال من معجم الرجال، بیروت، دارالمحجة البيضاء، ۱۴۲۶ ق
 بصری، احمد بن عبد الرضا، فائق المقال في الحديث و الرجال، قم، دارالحديث، ۱۴۲۲ ق
 تفرشی، مصطفی بن حسین، نقد الرجال، قم، مؤسسة آل البيت، ۱۳۷۷ ش

تمیمی بستی، محمد بن حبان، الثقات، هند، المجلس دائرة المعارف العثمانية، ۱۳۹۵ ق
 حجت، هادی، جوامع حدیثی شیعه، تهران، سمت، ۱۳۸۶ ش
 حر عاملی، محمد بن حسن، الرجال، قم، دارالحديث، ۱۴۲۷ ق

حسینی حلی، حسین بن کمال الدین، زیدة الأقوال في خلاصة الرجال، قم، دار الحديث، ۱۴۲۸ ق
 حسینی صدر، علی، الفوائد الرجالية، قم، دلیل ما، ۱۴۳۰ ق

حلی، حسن بن علی، الرجال، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ ش
 حلی، حسن بن یوسف، ترتیب خلاصة الأقوال في معرفة الرجال، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۸۱ ش
 _____، رجال العلامة الحلي، قم، الشريف الرضي، ۱۴۰۲ ق

خراسانی مکی، سعید بن منصور، سنن سعید بن منصور، بیروت، دارالکتب العلمیة، بی‌تا
 خوئی، سید ابوالقاسم، معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الرواة، بی‌جا، ۱۴۱۳ ق
 سجستانی، سلیمان بن اشعث، سنن أبي داود، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۰ ق

سیفی مازندرانی، علی اکبر، مقياس الرواه، قم، جماعة المدرسين في الحوزة العلمية، بی‌تا
 شبستری، عبدالحسین، أحسن التراجم لأصحاب الإمام موسى الكاظم، مشهد، المؤتمر العالمي للإمام الرضا، ۱۴۱۱ ق

_____، الفائق في رواة وأصحاب الإمام الصادق، قم، النشر الإسلامي، ۱۴۱۸ ق

_____، سبل الرشاد الى أصحاب الإمام الجواد، قم، المكتبة التاريخية المختصة، ۱۴۲۱ ق

طوسی، محمد بن حسن، الاستبصار فيما اختلف من الاخبار، تهران، دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۹۰ ق

_____، الفهرست، بی‌جا، بی‌تا

_____، تهذيب الأحكام في شرح المقنعة للشيخ المفيد، تهران، دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۹۰ ق

_____، رجال الطوسي، قم، جماعة المدرسين في الحوزة العلمية، ۱۳۷۲ ش

- _____، فهرست کتب الشيعة و أصولهم وأسماء المصنفين وأصحاب الأصول، قم، مكتبة المحقق الطباطبائي، ۱۴۲۰ق
- عاملى، محمد بن مكى، غاية المراد في شرح نكت الإرشاد، قم، دفتر تبليغات اسلامى حوزه علميه، ۱۴۱۴ق
- عباسى زنجاني، موسى، الجامع فى الرجال، قم، مؤسسه ولى العصر للدراسات سالاىسلامية، ۱۴۳۹ق
- عتر، نورالدين، منهج النقد فى علوم الحديث، دمشق، دارالفكر، ۱۳۹۹ق
- عزيزى، حسين، الرواة المشتركون بين الشيعة و السنة، تهران، المجمع العالمى للتقريب بين المذاهب الإسلامية، ۱۴۳۰ق
- قروينى، محمد بن يزيد، سنن ابن ماجه، بيروت، دارالفكر، بى تا
- قمى، عباس، الكنى والألقاب، بى جا، بى نا
- قهپايى، عنايه الله، مجمع الرجال، قم، اسماعيليان، ۱۳۶۴ش
- كشى، محمد بن عمر، اختيار معرفة الرجال، قم، مؤسسة آل البيت، ۱۴۰۴ق
- كلباسى، محمد بن ابراهيم، الرسائل الرجاليه، قم، دارالحديث، ۱۴۲۲ق
- كلىنى، محمد بن يعقوب، الكافى، قم، دارالحديث، ۱۴۲۹ق
- مامقانى، عبدالله، تنقيح المقال في علم الرجال (رحلي)، بى جا، بى تا
- مجلسى، محمد باقر، الوجيزة في الرجال، تهران، همایش بزرگداشت علامه مجلسى، ۱۴۲۰ق
- مظاهرى، حسين، الثقات الأخيار من رواة الأخبار، قم، مؤسسة الزهراء، ۱۴۲۸ق
- معارف، مجيد، جوامع حديثى اهل سنت، تهران، سمت، ۱۳۸۵ش.
- مفيد، محمد بن محمد، الإختصاص، قم، المؤتمر العالمى لالفية الشيخ المفيد، ۱۴۱۳ق
- _____، الإرشاد في معرفة حجج الله على العباد، قم، كنگره شيخ مفيد، ۱۴۱۳ق
- نجاشى، احمد بن على، رجال النجاشى، قم، جماعة المدرسين، ۱۳۶۵ش
- نجف، محمد مهدى، الجامع لرواة أصحاب الإمام الرضا، مشهد، المؤتمر العالمى للإمام الرضا، ۱۴۰۷ق
- نمازى شاهرودى، على، مستدركات علم رجال الحديث، تهران، فرزند مؤلف، ۱۴۱۴ق
- _____، مستطرفات المعالى، تهران، مؤسسه نبأ، ۱۴۲۲ق
- نيسابورى، ابى عبدالله حاكم، المستدرک على الصحيحين، بيروت، دار المعرفة، بى تا
- نیشابورى، مسلم بن حجاج، صحيح مسلم، بيروت، دار الفكر، بى تا
- وحيد بهبهانى، محمد باقر، تعلیقه على منهج المقال، بى جا، بى تا